

Hranice percepčnej teórie emócií

Juraj Hvorecký

Akademie věd České republiky

Abstract: Upon presenting perceptual theories of emotions and their main weaknesses we concentrate on Prinz's account that characterizes emotions as valent embodied appraisals. Granting his assumptions we propose a counterargument against his proposal, based on Darwin's work on bodily expression of emotions. We show that it is possible for non-emotional mental states to be brought about by perceptions of bodily changes and that these perceptions satisfy both the conditions of valence and externally directed semantics that Prinz believes are unique to emotions.

Keywords: embodied appraisals; non-emotional mental states; emotions; expressions of emotions

Pri istom zjednodušení, ktoré však nijako neovplyvní argument v tomto texte, sa filozofické teórie emócií dajú rozdeliť na dve základné skupiny. Na jednej strane stoja propozičné teórie, na strane druhej sú percepčné teórie. Tie prvé tvrdia, že najvhodnejším prístupom k pochopeniu mnohotvárnosti emočných javov je ich redukcia na propozičné postoje. Nachádzať sa v emočnom stave v skutočnosti znamená disponovať implicitným propozičným postojom. Tento postoj má podľa konkrétnej formy teórie podoby súdu, evaluácie alebo presvedčenia. Naproti tomu percepčná teória prichádza s tézou, že podstatou emocionality je vnímanie telesných zmien vlastného tela. V tomto texte krátko predstavíme percepčnú teóriu, hlavne s cieľom poukázať na problémy, ktorým musí vo svojej tradičnej podobe čeliť. Následne bližšie priblížime novú verziu syntézy medzi oboma prístupmi z dielne Jessiho Prinza. Jeho syntéza síce vychádza z percepčnej tradície, ale zaujímavým spôsobom integruje viaceré výhody propozičných prístupov. Zdalo by sa, že neprekonateľná hranica medzi oboma táborami je premostená a filozofia emócií dosiahla svoj ultimatívny cieľ. Lenže ako

v závere ukážeme, Prinzova teória sa opiera o priveľmi liberálny postoj k telesnosti. Na základe nášho čítania Darwina ukážeme, že prílišný dôraz na percepciu telesných prejavov vedie k teoreticky neprijateľným dôsledkom.

1 Komplexnosť emócií

Začnime ale najprv pri predstavovaní priestoru teoretického záujmu o emócie. Každá filozofická teória emócií aspiruje na vysvetlenie podstaty emočných javov. Pýta sa, čím emócie musia byť, aby v kognitívnom systéme fungovali práve tým spôsobom, akým fungujú. Preto je veľmi dôležité najprv detailne zmapovať oblasť emočných prejavov, ich predpokladov, následkov a vlastností. Aby výsledná teória splnila svoj účel, navrhovaná odpoveď na otázku o povahe emócií musí spĺňať maximum požiadaviek, ktoré plynú z podrobného štúdia emočných javov. Medzi najdôležitejšie *desiderata* patrí dôsledné vysvetlenie komponentov emočných epizód a ich vlastností. Pokiaľ ide o komponenty, za najdôležitejšie považujeme vysvetliť pocitovú stránku, spojitosť emócií s telom a kognitívne a konatívne následky emócií. Picitová stránka je pre bežné chápanie emocionality asi najbežnejším spôsobom uchopovania emocionality. Emócie sú špecificky pociťované, každú z nich prežívame inak. Keby nemali svoje citové zafarbenie, vôbec by neboli tými stavmi, za aké ich pokladáme. Lenže picitová stránka nie je samonosná. Síce sa vyjavuje vo vedomí, ale za jej pôsobením stojí naše telo. Spätosť picitov s telom je zrejmá a pekne ju ilustruje myšlienkový experiment, ktorý navrhol W. James. James sa pýta, čo by zostalo z emócií, keby sme si od nich postupne odmysleli ich telesné prejavy. Predstavme si, že zažívame pocit viny. Postupne si od neho odmysľajme sčervenanie, potenie, stiahnuté hrdlo, tendenciu skrčiť sa a všetky ostatné telesné prejavy, ktoré s týmto pocitom spájame. James sa pýta, čo by z pocitu ostalo a dost' odvážne konštatuje, že vôbec nič. Nechceme obhajovať jeho radikálne stanovisko, ale zároveň nepochybujeme, že emócie bez telesných hnutí by boli vskutku nezvyčajné.

Okrem telesnej a picitovej stránky sú emócie charakterizované svojimi dôsledkami. Pre naše potreby ich rozčleníme na dve oblasti, hoci je celkom dobre možné, že ide o kontinuálne spektrum, ktoré nemá presne vymedzené hranice. Na jednej strane sú dôsledkami emócií špecifické spôsoby konania. Keď sme zamilovaní, máme tendenciu robiť isté, možno prihlúple a naivné, gestá. Pri strachu sa snažíme s jeho pô-

vodcom bojovať alebo sa dáme na náhly útek. Oba typy reakcií sú pre strach typické. Opäť sa môžeme jamesovsky pýtať, čím by jednotlivé emočné typy boli, ak by nezahrňovali práve takéto behaviorálne odpovede. Veľmi predbežná, ale intuitívne jasne prijateľná odpoveď znie, že zrejme čímsi úplne odlišným od mentálnych stavov, ktoré dôverne poznáme. Poslednou vlastnosťou, ktorú chceme spomenúť, sú unikátne kognitívne dôsledky emócií. Zvláštnou črtou emočných stavov je ich schopnosť nadhlo ovplyvniť kognitívne výkony aj v oblastiach, ktoré sa predmetu emócie nijako netýkajú. Všetci poznáme situácie, na ktoré by sme najradšej hneď zabudli, ale proste sa to nedá. Chystáme sa v dobrej nálade ráno do práce, pripravení čeliť bežným nástrahám dňa. Lenže na schodoch stretne susedku, ktorá nám už roky pije krv. K nijakej konfrontácii nedôjde, ale náš príjemný deň je nenávratne stratenný. Sme rozhnevaní, nervózni, nič sa nám zrazu nedarí a takto to trvá trebárs aj celý deň. Jeden epizódny okamih, ktorý nám pripomenul staré hriechy, má dosah na náš výkon pri úplne nezávislých činnostiach v dlhšom časovom horizonte. Pocitová, telesná, kognitívna a konatívna stránka emócií sú pre nás vlastnosti, ktoré by mala byť filozofická teória emócií schopná vysvetliť.

2 Náčrt percepčnej teórie

Ponechajme tentoraz bokom propozičnú teóriu a pristavme sa podrobnejšie pri jej percepčnej konkurentke. Percepčné teórie stoja na pomerne radikálnej vízii kauzálneho zrodu emócií. Autormi prvej inkarnácie tejto teórie sú nezávisle na sebe W. James a C. Lange. Obaja prichádzajú s hypotézou o kauzálnom mechanizme vzniku emócií, ktorý sa líši od bežnej intuície. Sedliacky rozum sa domnieva, že emócia sa objavuje potom, ako organizmus deteguje podnet a vzápätí vyvolá asociované telesné zmeny. Keď zistím, že som uspel na skúške, rozradostím sa a následne sa mi rozbúši srdce, krv nahrnie do tváre a srdce bije rýchlejšie. Schematicky vyzerá ľudový model nasledovne:

$$P \rightarrow E \rightarrow T$$

Pričom P je podnet, E zastupuje emóciu a T telesnú zmenu. Na základe pozorovaní a myšlienkových experimentov James s Langom kauzálny reťazec obracajú a tvrdia, že emócie nasledujú až po telesných zmenách. Z pohľadu teórie konštitúcie emočných stavov je ešte dôležitejšie

ich konštatovanie, že je to *percepcia telesných zmien*, ktorá je pre vznik emočných stavov určujúca. Nová schéma vyzerať takto:

$$P \rightarrow T \rightarrow E$$

Šípky v oboch schémach odkazujú na kauzálne vzťahy a teda aj na časovú následnosť. Mechanizmy sa zmenili, ale ostávajú automatické, aby sa zaistila bezprostrednosť, s ktorou sú emócie pociťované. Kým v prípade ľudového chápania sa telesná zmena berie jednoducho ako dôsledok emočného stavu, v novej schéme emócia vzniká ako dôsledok percepcie telesných zmien. Percepcia však nie je riadené vôľou, preto vzniká rovnako automaticky a bezprostredne. Telesné zmeny pociťujeme, pretože sme na to prispôsobení a emócie tak vznikajú mimo našej kontroly.

Radikálne prehodenie poradia kauzálnych udalostí vedie k viacerým veľmi dôležitým zmenám v prístupe k emóciám. Po prvé, kauzalita je dopredný vzťah, a tak kauzálne sily akéhokoľvek stavu nezávisia od toho, ako bol stav dosiahnutý. V našom prípade to znamená, že telesná zmena vyvoláva emočný stav bez ohľadu na svoj pôvod. Väzba medzi podnetom a telesnou zmenou nie je pre vznik emočného stavu dôležitá. Ak by sa identické telesné zmeny navodili akýmkoľvek iným spôsobom, príslušné emócie sa musia objaviť. Tento poznatok viedol viacerých experimentátorov k empirickému testovaniu James-Langovho modelu. Ukazuje sa, že umelo navodené telesné stavy naozaj vedú k emočným stavom, aj keď niektoré ich atribúty nie sú totožné so štandardne vyvolanými emóciami. Otázkou zostáva, či takto indukované stavy disponujú všetkými atribútmi, typickými pre štandardne vyvolané emócie. (Relevantné odkazy na literatúru nájde čitateľ v pripravovanej monografii Hvorecký 2011).

Po druhé, kauzálna determinácia emočného stavu telesným stavom znamená, že všetky odlišnosti emočných stavov musia závisieť od odlišností v telesných stavoch. Ak by telesné zmeny neboli dostatočne rozlíšiteľné a percepcia by ich nebola schopná zaznamenať, rozličnosť emočných stavov by musela byť konštituovaná iným spôsobom. Priaznivci percepčnej teórie chcú takejto možnosti zabrániť a prichádzajú s batériou empirických testov, ktoré majú plnú determináciu dokázať. Ich závery nie sú úplne konkluzívne, ale nepochybne naznačujú, že veľkej väčšine emócií zodpovedá špecifický súbor telesných zmien.

Po tretie, percepčná teória postavená na skutočnej percepcii musí umožňovať mispercepciu. Štandardné vnímanie nikdy nie je neomylné

a občas sa jednoducho stáva, že nás zmysly klamú. Podobne by to malo byť aj v prípade percepcie telesných zmien. Z času na čas nastávajú situácie, v ktorých percepcia nesprávne deteguje telesný stav a vyvoláva emóciu, ktorá nekorešponduje s telesným stavom. Ide o rovnaký druh omylu, ako keď si vytvoríme presvedčenie, ktorého pojem sme nadobudli neprávnyim zrkovým vnemom. Táto charakteristika teória ukazuje, prečo je príhodnejšie označovať ju ako percepčnú a nie ako telesnú teóriu. Skutočnou kauzálnou príčinou emócií sú percepcie. V normálnych situáciách odzrkadľujú telesné zmeny, no v niektorých prípadoch sa mýlia. Ťarcha zodpovednosti za naše emócie padá plne na ne (Damasio 2000).

Než pokročíme ku kritike tradičnej formy percepčnej teórie, pripomeňme si zdanlivo jasnú skutočnosť. Percepčná teória je vedeckou teóriou a ako taká vyžaduje v každom svojom kroku podporu empirických dát. Väčšina dôsledkov, na ktoré sme teraz upozornili, sú empiricky testovateľné. Z pozície filozofickej teórie nás samozrejme výsledky empirického testovania musia zaujímať. Zároveň ale dodávame, že dôkazy v prospech teórie prenechávame špeciálnym vedám a predpokladáme, že sa ukážu ako legitímne. Čo to znamená pre teóriu emócií? Percepčná teória stojí v priamom protiklade k propozičnej teórii. Jej jadrom je vnútorný percepčný proces, ktorý sa zásadne líši od procesu hodnotenia alebo súdenia, typického pre propozičné teórie. Ako filozofi sa môžeme pýtať, aké námietky dokážeme vzniesť proti percepčnej teórii, nech už jej empirické testovanie dopadne akokoľvek.

3 Hranice percepčnej teórie

Zdá sa, že budovanie percepčnej teórie naráža prinajmenšom na tri problematické miesta. Prvým, a pre nás veľmi dôležitým, je strata intencionálneho objektu emócií. Kvôli už spomínanému doprednému kauzálnemu reťazcu, ktorý kladie celú zodpovednosť za vyvolanie emócií na percipovanie telesných zmien, sa z obrazu etiológie emócií úplne vytratil primárny emočný podnet. V bežnom chápaní sa emócia viaže na svoj elicitor: stretnem po rokoch starého známeho a poteším sa; pocítim chlad a začnem sa obávať o svoje zdravie. V takýchto a mnohých ďalších prípadoch je emócia neoddeliteľná od svojho predmetu. Teším sa z blízkosti známeho, obávam sa chladu. Lenže v percepčnej teórii sa predmet akosi úplne vytratil. Emócia je vyvolaná percepciou telesnej zmeny, ale väzba medzi telesnou zmenou a podnetom, ktorý

ju vyvolal, zostáva náhodná. To sa zdá byť v ostrom protiklade k bežnej intuícii. James-Langova teória prekvapivo neponúka nijaký intencionálny vzťah, pretože emócie sú kauzálnymi dôsledkami percepcie a nie ich intencionálnymi nositeľmi. Bolo by vskutku bizarné tvrdiť, že percepčne chápaný emočný stav je *o telesnej zmene*. Ak aj platí, že radosť je spôsobená zvýšením prietokom krvi, búšením srdca a zrýchlením dýchaním, celkom určite nie je pravdou, že emócia je o týchto telesných zmenách. Ak je o niečom, tak nepochybne o svojom podnete.

Druhým problémom, s ktorým sa percepčná teória musí vyrovnáť, je zdanlivá normativita emócií. Hoci ide o kontroverznú tému, predsa len sa domnievame, že je potrebné sa s ňou vyrovnáť a nijaké empirické dôkazy o prepojenosti emócií s telesnosťou nám pri tom nepomôžu. Čo rozumieme pod normativitou emócií? V našom chápaní ide o intuitívne pripísanie noriem správnosti a nesprávosti konkrétnym emočným situáciám. V istých situáciách považujeme emócie za primerané, inokedy za neprimerané. Strach z výšok je štandardne považovaný za primeranú reakciu, strach z hmyzu za neprimeraný. Ako tento fenomén vysvetliť? Priaznivci propozičnej teórie majú jednoduchú odpoveď – strach ohodnocuje udalosti cez prizmu nebezpečnosti. Tá je v prípade výšok veľká, no pri stretnutí s hmyzom mizivá. Strach z výšok je legitímny, pretože výšky predstavujú veľké potenciálne nebezpečenstvo, kým hmyz pre nás do značnej miery nebezpečný nie je. Percepčná teória opäť nijaké vhodné riešenie problému normativity neponúka. Telesné zmeny nijakú inherentnú normativitu nemajú, takže od nich normatívna stránka emócií pochádzať nemôže. Percepcia síce disponuje normatívnym potenciálom (môže byť pravdivá alebo nepravdivá), ale táto jej vlastnosť je voči nášmu problému ortogonálna. Hoci misrepresentácia telesných zmien vždy vyvoláva neprimerané emócie, mnohé prípady správnej detekcie telesných zmien sú taktiež zodpovedné za neprimerané emočné stavy. Keďže nijakí duchovia nie sú, obava z nich, hoci aj s dôvetkom, že sme ich videli, zostáva neprimeranou emočnou reakciou. Nepochybne vo väčšine prípadov je detekcie telesných zmien, ktoré sa odohrajú v prítomnosti hmyzu, úplne v poriadku. Avšak výslednú emóciu napriek tomu považujeme za neprimeranú, pretože hmyz nepredstavuje nebezpečenstvo hodné tejto reakcie.

Posledný, ťažko rozlúsknuteľný oriešok pre percepčnú teóriu predstavujú dlhodobé emócie. Naša intuícia hovorí, že niektoré emočné stavy majú veľmi dlhé trvanie. Na protivného suseda sa môžem hnevať celé roky, manželku milujem celý život. Ak pripustíme, že podobné

dlhodobé javy nie sú len opakovanými realizáciami danej dispozície, ale predstavujú špecifickú formu dlhodobej emočnej väzby, potom sa musíme pýtať po ich kauzálnej príčine. Pretože intuitívne je dlhodobá emócia stále tá istá (láska k manželke trvá mnohé roky, nie je to stále nová láska), aj percepcia telesných zmien by mala byť nemenná. Nemennosť emócie predsa závisí od nemennosti percipovaných telesných zmien. Nezdá sa však vonkoncom pravdepodobné, žeby počas dlhých období života zostávali telesné zmeny konštantné, ako to požaduje nemennosť príslušnej emócie. Je samozrejme možné, že nijaké skutočné dlhodobé emócie neexistujú. Prípad lásky, u ktorej neproblematicky rozlišujeme zamilovanosť a lásku, sexuálna príťažlivosť a ďalšie komponenty, akoby napovedal, že dlhodobé emócie v skutočnosti môžu byť časovo zoradenou kombináciou viacerých odlišných mentálnych a teda aj telesných stavov. Napriek tomu, že si túto možnosť uvedomujeme, zdá sa nám dôležité obhajovať intuíciu o možnosti dlhodobého nemenného emočného vzťahu. Ak je naša intuícia správna, tak percepčná teória naráža na ďalší problém, pretože pravdepodobnosť dlhodobej nemennosti telesných zmien je veľmi nízka.

4 Prinz a opätovné oživenie záujmu o percepčnú teóriu

Vzhľadom k uvedeným skutočnostiam by nás je príliš nemalo prekvapíť zistenie, že percepčné teórie neboli filozofmi brané príliš vážne. Reštriktívna aplikovateľnosť a neschopnosť vysvetliť viaceré základné emočné intuície bránili širšej akceptácii tejto teórie medzi filozofmi. O osudový obrat v akceptácii teórie sa postaral Jesse Prinz (2004). Prinz ukazuje, ako možno percepčnú teóriu obohatiť o mnohé vlastnosti, ktoré sme doposiaľ považovali za vysvetliteľné len propozičnou teóriou. Prinzovým východiskom je špecifická forma teórie intencionality, ktorú preberá od priaznivcov kauzálnej teórie (Fodor 1990). Podľa danej teórie sa intencionalita dá naturalizovať pomocou kauzálneho vzťahu. Ak sa dve udalosti opakovane vyskytujú tak, že jedna vyvoláva druhú, potom o druhej možno povedať, že nesie informácie o prvej. Kauzálnou kovariáciou sa zakladá intencionálny vzťah. Práve pokrok v oblasti naturalizácie otvoril priestor pre objavenie intencionality na miestach, kde to pred tým nebolo možné. Prinzov prístup, veľmi zjednodušene, spočíva v argumentácii, že telesné zmeny *môžu* indikovať stavy prostredia, pretože s nimi kauzálne kovariujú. Zmeny v tele s ohľadom na externé udalosti totiž nie sú náhodnými zmenami, ale na-

opak stavmi, ktoré boli za účelom indikovania zmien prostredia selektované prírodným výberom. V dlhodobom procese evolúcie boli telesné zmeny prispôbené k tomu, aby presne reagovali na zmeny stavov v okolí organizmu, pretože vnútorná signalizácia bola pre organizmus vzhľadom na jeho možné reakcie výhodná. Prírodný výber zabezpečil kauzálnu kovariáciu medzi zmenami stavu prostredia, ktoré sa organizmu týkajú a telesnými zmenami v príslušnom organizme.

Percepčia telesných zmien, ktorá je základným pilierom percepčnej teórie, Prinzovým návrhom nadobúda nové dimenzie. Percepčia telesných zmien nie je samoučelná, ale viaže sa na indikáciu zmien v prostredí. Pretože intencionalita je tranzitívna, z telesných zmien sa percepciou informácia o prostredí prenáša do kognitívneho systému organizmu. Pomocou percepcie telesných zmien je organizmus informovaný o prebiehajúcich zmenách v okolí, ktoré sa ho z rôznych dôvodov týkajú.

Hoci základný mechanizmus novej formy percepčnej teórie je pomerne jednoduchý, jej hodnovernosť závisí od schopnosti vysvetliť detaily emočných stavov. Preto je potrebné nielen ukázať, ktoré telesné stavy zodpovedajú za konkrétne emócie, čo je predpokladom každej verzie percepčnej teórie, ale naznačiť aj obsah indikovanej správy. Musíme sa dozvedieť, čo presne telesná zmena indikuje, inak bude teória neúplná. Prinz správne konštatuje, že ide o empirickú otázku a pri jej riešení sa odvoláva na monumentálnu prácu Richarda Lazarusa (1991). Lazarus detailne vysvetľuje adaptívne procesy, ktorými boli emócie formované a ukazuje, ako každý jednotlivý emočný typ odkazuje na špecifickú *ústrednú vzťahovú tému* (core relation theme). Vzťahová téma je vlastnosť, ktorú organizmus deteguje a reaguje naň emočnou odozvou. Napríklad smútok sa viaže na ústrednú vzťahovú tému *nezvratnej straty*. Ak v akejkoľvek oblasti svojho života organizmus deteguje nezvratnú stratu (a je jedno, či ide o stratu obľúbené predmetu, partnera alebo prestíže), jeho telo reaguje špecifickým spôsobom, telesná zmena je percipovaná a vyvolá emóciu. Nezáleží ani na tom, či k nezvratnej strate skutočne došlo. Úplne postačí, ak sa organizmus domnieva, že k nej došlo, pričom telesná zmena a ňou vyvolaná percepčia sa dostavia automaticky. Keďže Lazarus argumentuje, že každá emócia má svoju ústrednú vzťahovú tému a je detekcia vyvoláva špecifické telesné zmeny, plauzibilita percepčnej teórie prudko vzrastá.

Prinz si je však vedomý, že napriek požadovanej špecifickosti vzťahových tém takto konštruovaná teória nedokáže objasniť všetky as-

pekty emocionality. Problém kategorizácie emócií a ich premenlivej intenzity volajú po dodatočnom vysvetľujúcom mechanizme. Aby sme vysvetlili, prečo takmer všetky emócie delíme na kladné a záporné a prežívame ich s rôznou intenzitou, musíme do percepčnej schémy začleniť ďalšiu premennú, zvanú *náboj* (valence). Percipované telesné zmeny okrem odkazu na vzťahovú tému obsahujú aj akúsi značku náboja: „značky náboja sú vnútorné pokyny udržiavať alebo eliminovať telesný stav pomocou primeranej aktivity.“ (Prinz 2004, 163). Pri strachu percipujeme nielen ústrednú tému nebezpečenstva, ale aj pokyn sa z detegovaného telesného stavu - a teda aj z nebezpečenstva - čo najrýchlejšie dostať. Naopak, v prípade šťastia, ktoré mapuje úspech, sa snažíme v danom telesnom stave - a teda aj úspešnej situácii - čo najdlhšie zotrvať. Kombinácia náboja s percepciou telesných zmien teóriu dopĺňa o chýbajúci element a podľa Prinza dostáva na vysvetlenie všetkých podstatných vlastností emočnej sféry. Preto vo svojej teórii Prinz stručne emócie označuje ako valenčné telesné ohodnotenia.

5 Problémy percepčnej teórie

Prinz si je vedomý jednej dôležitej komplikácie. Percepcia vlastných telesných zmien je pomerne rozšírený jav, ktorý sa vonkoncom netýka len emócií. Skúste si zabehnúť maratón a uvidíte, koľko telesných zmien budete prenikavo vnímať. Pociťovanie zmien sa netýka len extrémnych situácií. Aj v naproste bežných okamihoch sa nevyhnete percepcii telesných zmien, ktoré nemajú s emóciami nič spoločné. Hlad, smäd, ospalosť či vzrušenie sú všetko zmeny organizmu, ktoré vnímame a bežne sa s nimi vyrovnávame. Dokonca je zrejmé, že mnohé z nich majú teóriou požadovaný náboj - chceme sa ich zbaviť, či naopak v nich zotrvať. Hlad a smäd chceme čo najskôr zahnať, adrenalínové vzrušenie si radi udržíme ešte chvíľku. Ako percepčná teória odliší tieto a podobné javy od emócií, keď obe vznikajú analogickým mechanizmom?

Prinz odpovedá, že rozdiel medzi emóciami a ďalšími percipovanými telesnými zmenami spočíva v povahe ich intencionálneho charakteru. Emócie indikujú ústredné vzťahové témy, ktoré prekračujú percipované telesné zmeny, pretože miera do okolia organizmu a naznačujú čosi o blahu (well-being) organizmu v jeho prostredí. Naopak v prípade ďalších známych detegovaných telesných zmien je cieľom detekcie iba zistenie danej telesnej zmeny. Nijaká ďalšia informácia nie je

sprostredkovaná. Ak pociťujem hlad, tak pociťujem prázdnotu žalúdka a nič iné. Hlad proste je prázdnotou žalúdka. Samozrejme, hlad má svoj náboj – chcem ho zahnať – ale to len znamená, že sa chcem zbaviť prázdnoty v žalúdku. V prípade emócií však nie je percipovaná telesná zmena zameraná sama na seba. Ak sa mi hnusí jedlo, tak to pociťujem pomocou konkrétnej telesnej zmeny, ale predmetom aktivity, ktorou sa chcem hnusu zbaviť, je samotné jedlo, nie len s ním asociovaná telesná zmena.

Domnievame sa však, že ani táto obrana Prinzovi nestačí. Pri našej argumentácii voči jeho teórii si pomôžeme trochu zabudnutou knihou Charlesa Darwina *Výraz emócií u človeka a zvierat* (Darwin 1964). Ide o posledné Darwinovo dielo a jeho obsah sa systematicky venuje výrazovým prostriedkom, ktoré rôzne živočíchy, medzi inými aj človek, využívajú pri vyjadrovaní emócií. Len na okraj poznamenávame, že tento drobný spis má za cieľ ukázať evolučnú spojitosť ľudských výrazov tváre s výrazmi u iných živočíchov a dielo je plné veľmi podivných argumentov a záhadnej metafyziky. Tieto zvláštne aspekty nás však nebudú príliš zaujímať a z dielka si vyberieme len tie aspekty, ktoré sa nám hodia pri argumentácii proti Prinzovi. Darwin si je dobre vedomý, že najdôležitejším orgánom vyjadrovania emócií je tvár. Detailným opisom svalovej činnosti pri rozličných emóciách je preto venovaná podstatná časť jeho knihy. Moderného čitateľa však zaskočí, že napriek názvu a rozvrhu knihy, ktorá sa má dotýkať principiálne len oblasti emócií, sa v nej nachádzajú kapitoly, ktoré s našim chápaním kategórie emócií nemajú veľa spoločného. V knihe nájdeme rozsiahle úvahy o rozvažovaní (meditation), trpezlivosti (patience), rozhodnosti (determination) alebo odhodlanosti (devotion). Prečo tieto neemočné stavy Darwin neproblematicky zahŕňa do diskusií o emóciách? Odpoveď je v kontexte jeho diela pomerne jednoduchá – kniha nepredstavuje nijakú ucelenú teóriu emócií, ale skôr pokus o katalogizáciu výrazov tváre. Dokonca sa zdá, že jediným Darwinovým kritériom zaradenia javov, ktoré on označuje ako emočné je práve prítomnosť špecifického výrazu tváre. Pretože typické výrazy tváre sa objavujú aj u iných stavov než sú emócie, Darwin ich automaticky začleňuje to tej istej mentálnej kategórie. Táto skutočnosť síce svedčí o jeho pochybnom teoretizovaní, ale nám veľmi pomôže pri argumentačnom útoku proti Prinzovej verzii percepčnej teórie. Pripomeňme si niektoré výrazy a s nimi asociované mentálne stavy, na ktoré Darwin upozorňuje. Obsiahlo hovorí o krčení čela (frowning) pri vynakladaní úsilia, zatváraní očí pri odmietaní hy-

potézy, prázdnom pohľade pri strate myšlienky, poťahovaní brady pri zadumaní alebo špúlení pier pri nadurdení. Všetky tieto javy sú nám dôverne známe a nepochybne predstavujú prototypické formy výrazov pri daných stavoch. Pozoruhodné je, že snáď s výnimkou posledne menovaných špúlených pier nijaký jav nepredstavuje tvárové výrazy emočného stavu. Prečo sa domnievame, že tieto javy môžu predstavovať problém pre percepčnú teóriu emócií?

Všetky uvádzané javy potenciálne splňujú Prinzovo vymedzenie emočných stavov. Postačí, ak sa pri niektorom z nich ukáže, že s ním asociovaná telesná zmena nie je len akýmsi sprevádzajúcim náhodným javom, ale vskutku slúži organizmu na zistenie, v akom mentálnom stave sa nachádza. Uvedme si príklad, ktorý nám situáciu objasní. Všetci vieme, že pri strate myšlienok máme často prázdny pohľad. Ten je typickým príznakom skutočnosti, že sme sa mentálne „pozabudli“. Čo ak je to tak, že o našom pozabudnutí sa dozvedáme nie na základe introspekcie momentálnych obsahov vedomia („aha, teraz na nič nemyslím“), ale sme naň upozornení zrakovým systémom, ktorý nám oznamuje, že oči sa dlho nehýbali a to je dobrá indikácia straty sústrednosti. Iným príkladom môže byť krčenie čela pri úsilí. Možno sa o tom, že o niečo veľmi usilujeme, dozvedáme nie z pohľadu do vlastného vnútra, ale práve z detekcie objavenia sa hlbokých vrások na čele alebo dopredu nahnutých ramien. Informácia o takto zistenej telesnej zmene sa posielala do mysle a tá primerane reaguje. Samozrejme, vedomé úsilie sa tiež prejavuje prototypickými telesnými zmenami, ale takáto možnosť by nás nemala prekvapiť. Aj emócie si môžeme navodiť umelo vôľovým aktom a ak sa u nich dostaví požadovaná telesná zmena, potom sú takto navodené stavy na nerozoznanie od automatických reakcií. Zdá sa teda, že dozvedieť sa v akom som mentálnom stave, sa môžem aj vďaka telesným zmenám, ktoré sú s daným stavom spájané.

Pozoruhodné je, že spomínané neemočné stavy disponujú aj druhým aspektom Prinzovej teórie, teda nábojom. Vo všetkých diskutovaných prípadoch platí, že kognitívne oboznámenie sa s nimi vedie k snahe udržať alebo eliminovať daný stav. Stratu toku myšlienok chceme prerušiť, v detegovanom úsilí naopak vytrvať. Valencia sa zdá byť komponentom mnohých nepropozíčných mentálnych stavov.

Prinz by mohol namietaať, že uvedené stavy nepredstavujú pre jeho teóriu nijaký problém, lebo sú obdobou stavov ako hlad či únava. Pripomeňme si, že jeho odpoveď na tieto bežne percipované telesné stavy spočívala v zdôraznení ich nesémantického charakteru. Hlad

odkazuje len na prázdny žalúdok, čo nie je nič iné, ako odkazovanie na hlad samotný. Emócie podľa Prinza odkazujú na ústredné vzťahové témy, ktoré sa týkajú postavenia jedinca v prostredí. Lenže podľa nás Darwinom spomínané neemočné stavy majú svoju sémantickú dimenziu, ktorá nie je sebareferenčná, ale odkazuje k mimotelesným stavov. Prázdny pohľad, detegovaný ustrnutím zrakového systému, neodkazuje k telesnej zmene, ale k strate myšlienok. Krčenie čela nie je samoúčelné, ale odkazuje na vynakladané úsilie. Sémantický vzťah, etablovaný kauzálnou kovariáciou a zaručený selekčným tlakom, je v nami uvádzaných prípadoch rovnako pravdepodobný, ako v prípade skutočných emócií. Prinzova teória síce úspešne vyčleňuje emócie od percipovaných somatických zmien, akými sú hlad, smäd či únava, ale nedokáže ich odlíšiť od vnímania telesných zmien, ktoré sú prototypické pre viaceré neemočné mentálne stavy.

6 Záver

Prinzova teória oživila záujem o percepčnú teóriu emócií, pretože ukázala, ako môže vnímanie telesných zmien prenášať sémantické informácie, ktoré sa netýkajú tela. Emócie boli vždy pokladané za stavy, ktoré pomáhajú organizmom reagovať na špecifické zmeny prostredia a zorientovať sa rýchlo vo svojom okolí. Ich intencionálny charakter je zrejmy a Prinz ukázal, ako percepčná teória dokáže preniesť intencionalitu z telesných stavov do mysle. Zdalo sa, že po začlenení valenčnej špecifikácie do jeho teórie bol status percepčnej teórie plne rehabilitovaný. Lenže prepojenie mysle a tela je zrejme užšie, než sme si doposiaľ mysleli. Aj mnohé neemočné stavy majú svoje typické telesné prejavy a viaceré z nich odkazujú k stavov mimo seba. Tým spĺňajú všetky požiadavky, ktoré kladie Prinz na emócie. Toto zistenie stavia priaznivcov percepčnej teórie do nezávideniahodnej dilemy: buď vyhlásia za emočné aj nami uvádzané (a všetky podobné) typy mentálnych stavov, alebo odmietnu percepcionalizmus. Kým prvé riešenie ide proti duchu našich intuícii o hraniciach domény emócií, druhé znamená zánik veľmi zaujímavého pokusu o vybudovanie teórie emócií. Ani jedno riešenie nie je príliš povzbudzujúce. Ale jeden pozitívny prvok na našich skúmaníach predsa len vidíme – vzťahy mysle a tela sa ukazujú v novom svetle a dualizmus neprekonateľného rozdielu medzi nimi je ešte menej udržateľný, než sa nám mohlo v minulosti zdať. V každom

případe sa ukazuje, že pokiaľ nebudeme vedieť viac o prepojení medzi mysľou a telom, v otázke povahy emócií sa ďalej nedostaneme.

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.
Jilská 1
110 00 Praha 1
Česká republika
hvorecky@flu.cas.cz

LITERATÚRA

- DAMASIO, A. (2000): *Descartesův omyl*. Prel. F. Koukolík. Praha: Mladá Fronta.
- DARWIN, Ch. (1964): *Výraz emocií u člověka a zvířat*. Prel. J. Král a V. Příhoda. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- FODOR, J. (1990): *Theory of Content*, Cambridge, MA: MIT Press.
- HVORECKÝ, J. (2011): *Emoce a intencionalita*. Praha: Togga.
- LAZARUS, R. (1991): *Emotion and Adaptation*, New York: Oxford University Press
- PRINZ, J. (2004): *Gut Reactions*, New York: Oxford University Press.